
MŰHELY

SZÉNÁSI ZOLTÁN¹

Népemzeti tradicionalizmusból konzervatív kritika

Ez a tanulmány az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének Modern Magyar Irodalmi Osztályán folyó, újabb irodalomtörténeti szintézis megírását célzó műhelymunka keretében született. A tervezett kézikönyv harmadik kötete öleli fel a 20–21. századi magyar irodalom történetét, melynek koncepciója a modernség – Matei Calinescutól kölcsönzött fogalommal² élve – többféle arculatának bemutatását állítja a középpontba. Angyalosi Gergely koncepciótanulmányában Deleuze és Foucault nyomán tett metodológiai javaslatot az ún. „kartográfiai módszer” alkalmazására, melynek révén bemutatathatóvá válik, hogy „a hosszú távú történelmi folyamatokon belül az irodalmi diskurzusoknak sokféle, heterogén típusa él együtt rövidebb, hosszabb ideig”.³ Ezzel terveink szerint kiküszöbölhető lesz az irodalomtörténeti konstrukció teleologikussága, valamint „külső” (politikai, ideológiai) értékszempontok az érvényesülése. Ennek a metodikai mozzanatnak a figyelembe vételével tettem kísérletet modernség és konzervativizmus századeleji viszonyrendszerének és vitáinak újragondolására.

Amennyire nem lehet a magyar irodalmi modernség történetét a maga korabeli kontextusa, így például a vele szemben álló intézményesült népemzeti irodalom reflexiója nélkül megírni, úgy még inkább igaz ez arra az általában konzervatívnak nevezett irodalomra, melyet Takáts József Bourdieu-re hivatkozva, igen találóan „elsüllyedt almezőként” aposztrofál.⁴ Az általunk használt, operatív modernségfogalom, melyet a „modernség arcaiként” bontunk további „diskurzív formációkra”, az általános konszenzus szerint Baudelaire-ig nyúl vissza, s a modernt nem a régivel, hanem az örökkévalóval, az abszolút Szép ideájával állítja szembe. A modern eszerint az, ami a művészetben a relatívát, a mulandót igyekszik megragadni. Innen ered az újdonság, az állandó invenció, a folyamatos újramegzédes igénye. „A Baudelaire nevével fémjelzett modernség-szemlélet alapozza meg a műnek azt a fogalmát is, amely alárendelhetetlenné teszi a szabályoknak

¹ A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének a munkatársa. – A szerk.

² CALINESCU, MATEI: *Five Faces of Modernity. Modernism, Avante-garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism*. Durham, Duke University Press, 1987.

³ ANGALOSI, GERGELY: Közelítések a modernséghez. Az új magyar irodalomtörténet harmadik kötetének koncepcionális kiindulópontja. = *Literatura* 35. sz. 3 (2009), 322.

⁴ TAKÁTS, JÓZSEF: Az elsüllyedt almező. = *Forrás* 42. sz. 4 (2010), 42–50.

és konvencióknak” – állapítja meg Angyalosi,⁵ s ez a konvencióellenesség nemcsak az egyes művek autonóm esztétikai értékeinek összefüggéseiben mutatkozik meg, hanem a kritikai viták során az irodalom társadalmi kontextusában annak intézményi kereteire vonatkozóan is megragadható.

Adott a lehetőség, hogy a „modernség arcainak” leírását feladatául kitűző irodalomtörténeti szintézisben a konzervatív irodalom és irodalomkritika helyét hagyományosan a modernség ellentétéként határozzuk meg. Amennyiben az esztétikai modernséghez a művészetek autonómiaigényét, az újdonság iránti fogékonyságot, valamint a fennálló társadalomszervezési formákkal szembeni kritikus viszonyulást kapcsoljuk, akkor a konzervativizmus fő jellemzői mindennek ellentétéként a művészeteknek a (nemzeti) politika alá rendelése, az újítás elutasítása, de legalábbis az újdonsággal szembeni kétely és a tradíció normatív erejének hangsúlyozása lesznek. Az irodalmi konzervativizmustól végezetül elválaszthatatlan a fennálló társadalmi rend és a kultúra intézményes kereteinek a védelme. *Az alábbiakban nem célom a fogalomhasználat radikális újraértelmezése, hiszen a századforduló utáni magyar irodalmi életben esztétikai modernség és művészeti konzervativizmus szembenállása aligha vonható kétségbe. Tanulmányomban a fogalomtisztázás igényével javaslatot szeretnék tenni arra, hogy miként különböztessük meg a 19. század első felének társadalmi-művészeti modernizációs folyamataiban gyökerező népnemzeti művészetfelfogást a századelő és a két világháború közti időszak irodalmi modernségére adott konzervatív reakcióktól.*

A 19. SZÁZAD

Amíg a modernséget általában komplex (társadalmi, gazdasági, technológiai, művészeti stb.) jelenségként értjük, addig a konzervativizmus – noha régiek és újak vitájának több évszázados története van – elsődlegesen 19. századi politika- és eszmetörténeti fogalom, ebből származik a kifejezés művészetekre, irodalomra, irodalomkritikára kiterjesztett jelentése. A politikai konzervativizmus eszerint a francia forradalomra és a hozzá vezető felvilágosodásra adott negatív reakcióból született meg Angliában (Edmund Burke), majd a következő század harmincas éveitől létezett saját megnevezéssel a liberalizmus, majd a szocializmus politikai alternatívájaként is. Saját alapértékei ebben az eszmetörténeti közegeben formálódtak ki: a tradíció szerepének hangsúlyozása; az organikus fejlődés eszménye; a racionalizmus, az „ész uralmának” elutasítása; tekintélytisztelt; szabadság és egyenlőség konfliktusának hangsúlyozása; a kialakult társadalmi hierarchia elfogadása; az individualizmus helyett a közösségi szemlélet; tulajdonhoz való viszony; az intézményes vallás fontosságának hangsúlyozása.⁶

⁵ ANGALOSI: I. m., 324.

⁶ NISBET, ROBERT: *Konzervativizmus. Álom és valóság*. Ford. Beck András. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1996.

Ezeknek az alapértékeknek a többsége valamilyen értelemben kritikátörténeti szempontból is releváns, de érdemes elsőként a századvég hivatalos népnemzeti irodalmának a politikához való viszonyát szemügyre venni. Mindezt a reménybeli kézikönyv koncepcionális alapvetésének összefüggésében kell végrehajtannunk, mely a magyar irodalom történetét a „régiség” és a „modernitás” nagy korszakaira osztja, utóbbiba beleértve a 19. századot is.⁷ „A RÉGISÉG világában az idő a múlt osztatlan hagyományát hordozta – olvashatjuk a 19. századi kötet koncepciótanulmányában –, s ebben az osztatlan térben mehetett végbe (és lehetett követelmény) a mintaadó teljesítmények utánképzése. A MODERNITÁS ehhez képest az idő olyan tagolása, amelyben immár az emlékezetet is valamely jövő-képzet határozza meg.”⁸ Ez a meghatározás kísértetiesen hasonlít a múlt értékeinek megőrzését célul kitűző konzervativizmus és a vele versengő, alapvetően jövőorientált, haladáselvű másik két politikai eszme időszemléletének megkülönböztetéséhez. Meglehet, hogy részemről téves áthallásról van szó, mégis a modernitás két évszázados történetében kulcskérdéssé válik, hogy milyen modernizációs elvet találunk a hagyományt a kultúráképzés szempontjából központi tényezővé avató 19. század irodalmának történetében. Illetve: hogyan ragadhatjuk meg mindezek tükrében az irodalmi konzervativizmust abban a közegben, amelyben felgyorsul a társadalmi és gazdasági modernizáció, s az irodalom terén nagyjából a 19. század utolsó évtizedétől a század első felének irodalmi „modernizációjához” képest gyökeresen más, az intézményesült nemzeti irodalommal szemben álló modernség jelentkezik.

A válasz az első kérdésre a következő: „A 19. század egészét, némi elnagyoltsággal, jellemezhetjük a *nemzeti művelődés* képzetének kialakulásával. A kulturális és politikai nacionalizmusok ugyanakkor egyaránt a MODERNITÁS révén váltak lehetővé: a nemzeti művelődés (azon belül a nemzeti karakterűnek vélt irodalom) foglmainak kidolgozása és érvényesítése, illetve intézményeinek megteremtése modernizációs törekvés. Még akkor is, ha az új felépítésében gyakran valamely *múlt* virtuális visszaépítését tűzték ki – éppen ezért tekinthetők a nemzeti hagyományokra épülőnek vélt kulturális törekvések szimulákrum jellegűnek, vagyis, jellegzetesen modern gesztussal, reprezentációk reprezentációjának.”⁹ Ez az érvelésmód – ha jól értem – hangsúlyozottan azt a nacionalizmuselméletet követi, mely a nemzetkoncepciókat és a nemzeti identitások alapját jelentő hagyományokat kifejezetten a modern korra jellemző konstrukciókként érti. A 19. század első harmadában kialakított (új) nemzetkoncepció saját hagyománykonstrukciója tehát alapvetően a jövőre irányult, s a reformkori politikai közegben jelent és jövőt

⁷ KECSKEMÉTI, GÁBOR: Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 118. sz. 6 (2014), 747–83. Különösen: 765–83.

⁸ HITES, SÁNDOR: Magyar irodalom a 19. században. = *Irodalomtörténeti Közlemények* 119. sz. 5 (2015), 658. (Kiemelések az eredetiben. – Sz. Z.)

⁹ Uo., 662. (Kiemelések az eredetiben. – Sz. Z.)

alakító utópiaként működött.¹⁰ A nemzeti identitás megerősítésének legfontosabb médiuma az irodalom lett, a kiegyezés után azonban a gyorsuló gazdasági és társadalmi modernizáció ellenére, szoros összefüggésben a magyarországi liberalizmus átalakulásával, s gyakorlati politikai megvalósulásának már a 70-es évek óta megmutatkozó ellentmondásaival a kultúrát átható magyar nemzeti eszme egyre inkább olyan „kollektív nacionalizmussá” alakult, melyben „a nacionalizmust egy szűk, hagyományos státuszát megőrizni kívánó elit tette magáévá”.¹¹ A politikai és kulturális elit legfontosabb célkitűzése pedig az egységes magyar nemzet megerősítése, a kiegyezés utáni politikai status quo, s ezen belül is mindenekelőtt a magyarság kárpát-medencei hegemoniájának a biztosítása volt. Az irodalmi intézmények, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság mint „nemzetnevelő értelmiségiek”¹² közössége ekkor már elsődleges feladatának a kultúra homogenitásának megőrzését s a nemzeti hagyományok ápolását tekintette. Ez az egységőrző tradicionáliszmus találja magát szembe az 1890-es évektől a modern nyilvánosság tereibe belépő új szereplőkkel s ezzel együtt az egyre plurálisabbá váló irodalmi élettel.¹³ Schöpflin Aladár pontos leírását adja ennek a folyamatnak 1927-ben a „kettészakadt irodalom”-vita kapcsán: „Az Arany János Magyarországa tehát általában véve egy egységes világfelfogás alapján állt. A kor kísérő zenéje, a költészet, ennek megfelelőleg egyszólamú volt, unisono zengette az összes magyarok életideáljait. Ebbe az egyszólamúságba aztán a [...] kor-tényezőknek a nemzeti életbe és az egyes emberek életébe való behatolása alapján, lassanként új és új hangok hangzottak bele, előbb halkan, utóbb egyre észrevehetőbben, a magyar ének kezdett egyre polifonabbá válni, mint ahogy polifonná vált az egész magyar világ.”¹⁴

Ebből a szempontból a századvég hivatalos irodalma a regnáló kormánypolitika szövetségesének tekinthető. Nem ok nélkül nevezi Hites Sándor Beöthy Zsolt *Kis-tükrét az „állami irodalomtörténet műfajának”*,¹⁵ s hívja fel a figyelmet a Millennium ünneplésében rejlő, a gazdasági, társadalmi modernizáció eredményei s a nemzeti nagyság tudományos, irodalmi reprezentációja között feszülő ellentmondásokra. Az ezeréves magyar történelem reprezentációjának *korszerű* külsőségei azonban távol álltak a néhány év múlva kibontakozó irodalmi és művészeti *modernségtől*.¹⁶ Még Beöthy gondolkodásmódja sem írható le azonban a (politikai) konzervativizmus tiszta képlete szerint, hiszen például az új irodalom jelentkező-

¹⁰ MARGÓCSY, ISTVÁN: „...Égi és földi virágzás tükre...”. *Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszról*. Budapest, Holnap Kiadó, 2007, 20.

¹¹ GREENFELD, LIAH: Nacionalizmus és modernitás. = KÁNTOR, ZOLTÁN (Szerk.): *Nacionalizmus-elméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004, 192.

¹² SMITH, ANTHONY D.: A nemzetek eredete. = KÁNTOR: *I. m.*, 223.

¹³ RÁKAI, ORSÓLYA: A teljes zenekar. Schöpflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége. Budapest, EditioPrinceps Kiadó, 2013, 36–52.

¹⁴ SCHÖPFLIN, ALADÁR: A kettészakadt magyar irodalom. = *Nyugat* 20, sz. 8 (1927), 606

¹⁵ HITES: *I. m.*, 690.

¹⁶ FREIFELD, ALICE: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Washington, D.C.–Baltimore–London, Wodrow Wilson Center Press–The Johns Hopkins University Press, 2000, 271.

sére reagálva a Kisfaludy Társaság 1908. évi elnöki beszédében is a fejlődés szükségességét hangsúlyozta, s a magyar irodalom előző évszázadában Bessenyeihez, Kazinczyhoz és Petőfihez kapcsolva a fejlődés három „forradalmi” szakaszát különíti el.¹⁷ Gyulai Pál írásaiban művészet és erkölcs kapcsolatát vizsgálva megtaláljuk a művészetek autonómiaigényének megfogalmazását is, azonban nála még mindez az abszolút metafizikai értékek jegyében megformált szellemi ember megalkotása alá rendelődik, s az irodalom társadalmi és politikai funkciójának megerősítéséhez vezet.¹⁸ De igaz az is, hogy az 1908 utáni irodalmi vitákban az általa szerkesztett Budapesti Szemle írásai azon kevés kivételek közé tartoznak, melyek (a maguk módján) esztétikai s nem politikai alapon bírálták az új irodalmat. S habár Gyulai és Beöthy irodalomfelfogása között jelentős különbségeket figyelhetünk meg, egyikük esetében sem a korabeli konzervativizmus adja esztétikai ítéleteik politikai hátterét. Érdekes módon azonban Asbóth János, aki a korabeli magyarországi politikai konzervativizmus korszerű politikafilozófiai ismeretekkel rendelkező képviselője volt,¹⁹ a Petőfi halála utáni korszakot (többé-kevésbé Aranyt is ide számítva) pangásnak látja. Asbóth saját kortárs irodalmi kánonja irodalomtörténeti távlatban a népnemzeti iskoláénál korszerűbbnek tekinthető, s nemcsak Vajda János méltatása, hanem az irodalmi népiesség kritikája miatt is. Asbóth szavaiból ugyanis egyértelműen kiolvasható az intézményesült irodalmi kanonizációs normák egyoldalúságának és szűkösségének bírálata, amikor Vajda kapcsán megjegyzi: „[T]eremtő erejével revindikálta formában és tartalomban azt, a mit a magyar lyra Petőfi óta és hatása alatt régibb hódítmányaiból már-már feladott; a népiesnek szép, de szűk, – noha nálunk már-már egyedül szépnek és jogosultnak tartott határain túl kiterjeszkedett, fölemelkedett azokra, a minek culturnemzet költészetében parlagon maradni nem szabad”.²⁰

Az irodalomnak mint a nemzeti identitás megerősítésén munkálkodó eminens médiumnak a társadalmi funkcionalitása szempontjából lényeges mozzanata a 19. század első harmadában, hogy a vallási transzcendencia helyébe a nemzet mint abszolút értékkategória lépett. Ennek egyik következménye „a nemzeti egység felekezetek feletti transzcendenciájának igénye”²¹ volt, mely – legalábbis a 19. század végéig – sem a politikában, sem az irodalomban nem ismerte a felekezeti különbségtételt. A politikai életben a kifejezetten liberális indíttatású és „korszerű”

¹⁷ BEÖTHY, ZSOLT: Elnöki megnyitó beszéd. = *A Kisfaludy Társaság Évkönyvei* 42 (1908), 6.

¹⁸ GYULAI, PÁL: Művészet és erkölcs. = GYULAI, PÁL: *Emlékbeszéd*. 2. köt. Budapest, Franklin Társulat, 1914³, 242–54.

¹⁹ LACKÓ, MIKLÓS: A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája. Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi. = *Századvég*, sz. Új folyam 19 (é. n.), <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/19/lacko.htm>; SZEGEDY-MASZÁK, MIHÁLY: A szabadelvűség értékörző bírálata. 1875 Megjelenik Asbóth János Magyar Conservativ Politika című könyve. = SZEGEDY-MASZÁK, MIHÁLY (Főszerk.): *A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig*. 2. köt. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 521–39.

²⁰ ASBÓTH, JÁNOS: Vajda János. = KICZENKÓ, JUDIT (Szerk.): *Asbóth János válogatott művei*. Piliscsaba, PPKE BTK, 2002, 241. (Kötelező ritkaságok)

²¹ MARGÓCSY: *I. m.*, 18.

egyházi törvények után alakult meg az ellenzéki szerepet betöltő konzervatív Katolikus Néppárt, s a katolicizmus századfordulón fokozódó (s egyáltalán nem ellentmondásmentes) társadalmi és politikai aktivitásának keretében született meg a modern katolikus irodalom létrehozásának igénye a Nyugat megjelenése után szinte azonnal.

A KONZERVATIVIZMUS FOGALMA

Mannheim Károly a konzervativizmusról írott tanulmányában különbséget tesz az általános emberi sajátosságot jelentő „tradicionalizmus”, valamint a történeti és modern jelenségeként felfogott „konzervativizmus” között. Amíg tehát a tradicionalizmus Mannheim fogalomhasználata szerint „általános emberi lelki hajlamot”²² jelent, addig a konzervativizmus „objektív, történetbe ágyazott, dinamikusan változó struktúra-összefüggés”,²³ mely a modern államban a progresszivitás tapasztalatára adott reakcióként születik. Ugyanakkor a modern konzervativizmus kialakulása értelmezhető úgy is, mint a tradicionalizmus reflexívvé válása. „És ennek ellenére sem esik egybe a kettő – állapítja meg Mannheim –, mert csak akkor nyeri el a maga specifikusan »konzervatív« vonásait, ha ez a tradicionalizmus egy meghatározott, következetesen végigvitt élet- és gondolkodásbeli beállítottság hordozójává válik (a forradalmi átélés- és gondolkodásmód ellenében), és, mint ilyen, elkülönült áramlatként a totalitásban foglalt társadalmi létrejövésre összpontosítva funkcionálizálódik.”²⁴

A konzervatív gondolkodásmód alaptörekvéseinek tudásszociológiai elemzése során Mannheim két fontos szempontot emel ki, melyek leírásával megkülönbözteti a konzervatív és a liberális (illetve kisebb hangsúllyal a szocialista) „átélésmódot”. Az egyik ezek közül az időszemléletre vonatkozik. Amíg a „progresszív” gondolkodást Mannheim szerint valamilyen jövőről megfogalmazott utópia vagy felettes norma irányítja (ebben az értelemben lehet „modernnek” tekinteni a 19. század első harmadában kialakított – fentebb említett – nemzet-koncepciót), addig a konzervatív gondolkodás számára a múlt rejt magában mindannak a csíráját, amiből a jelen és a jövő kialakulhat. Már maga a szóhasználat is jelzi az organikus fejlődés ideájának központi jelentőségét a konzervatív gondolkodásban.²⁵ Más megközelítésben a szabadságfogalmon keresztül állítja szembe egymással Mannheim a konzervativizmus kollektivista és a liberalizmus individualista szemléletét. Előbbi esetében a szabadság letéteményesének a „szerves közösségeket” látja,

²² MANNHEIM, KÁROLY: *A konzervativizmus*. Ford. Kiss Endre. Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1994, 52. (A társadalomtudomány klasszikusai 1.)

²³ Uo., 55.

²⁴ Uo., 69.

²⁵ Uo., 77.

s megjegyzi: a „történeti iskola számára először a *nép*, a népszellem jelenti azt a totalitást, ami az egyén vagy a részek szabadságát nem engedi önkénnyé fajulni.”²⁶

NÉPNEMZETI TRADICIONALIZMUSBÓL MODERN KONZERVATIVIZMUS

Mannheim Károly konzervativizmusértelmezése alapján egy olyan rendszerési módot javaslok, mely különválasztja egymástól a népnemzeti tradicionalizmust és a modern konzervativizmust. Ez a felosztás természetesen nem új, a különbségtétel a magyar irodalomtörténet-írás, sőt a korabeli kritika fogalomhasználatában (például a „népnemzeti irodalom”, „újkonzervativizmus” vagy „reformkonzervativizmus”) is megtalálható. Ezzel a felosztással két dolgot szeretnék elérni: az irodalmi konzervativizmus fogalmának egy differenciáltabb használatát, valamint a konzervativizmusnak a modernséghez képest utólagos, válaszjellegének hangsúlyozását. A népnemzeti tradicionalizmus kifejezés második tagját Mannheim szóhasználatától némileg eltérően nem mint általános emberi hajlamot értem, hanem az előtaggal kiegészítve annak az irodalomszemléletnek a megnevezésére alkalmazom, mely a 19. század első felében kialakult „nemzeti irodalom”-koncepcióból formálódott, s a század végére intézményi tekintéllyel megerősített, merev hagyományelvre és (a hagyományválasztás lehetőségét és a kisebbségi alternatívákat kizáró) egységes nemzetfelfogásra épülő hivatalos irodalmat jelöli.

A népnemzeti tradicionalizmus képviselői számára a nemzet abszolút érték-központként őrződött meg a századfordulóra, mely köré szövődő utópiák meghatározták a társadalom (s benne az irodalom) elképzelt jövőjét is. Nem feledve, hogy jelentős szemléletbeli különbségek választják el őket egymástól, ide sorolom mindenekelőtt Gyulai Pált, Beöthy Zsoltot és Rákosi Jenőt. Gyulai Arany nemzedékének esztétikai elveit örököltette át az újabb nemzedékek számára, s – úgy látom – irodalomkritikusi, -szervezői, szerkesztői tevékenységének akár (többé-kevésbé) „szerves” folytatása is lehetett volna a századelő magyarországi irodalmi modernsége. Hiszen – bár a befogadás pozitív mozzanataira hitelesen dokumentálható példáink alig vannak, s Gyulai maga nem sokkal a Nyugat indulása után halt meg – irodalomszemlélete jóval nyitottabb volt, mint Beöthyé. Beöthy a Kisfaludy Társaság elnökeként – mint ahogy arról fentebb szintén volt szó – 1908-ban az elsők között reagált a Nyugat megjelenésére, de előadásában határozott nemzedéki nézőpontot felvéve az új irodalomból csak a fiatalabb generáció hagyománytagadását érzékelte. Kéky Lajos visszaemlékezéséből az is sejthető, hogy Beöthy önmaga számára a hivatalos irodalomban elfoglalt intézményi pozíciójánál fogva is rangon alulinak tartotta az új irodalom kritikai recepcióját.²⁷ De még inkább tanulságos, hogy *A magyar irodalom kis-tükrének* 1920-as újrakiadásakor is

²⁶ Uo., 74. (Kiemelés az eredetiben. – Sz. Z.)

²⁷ KÉKY, LAJOS: *Beöthy Zsolt*. Budapest, Franklin Társulat, é. n., 192.

úgy látta: sem a világháborús összeomlás utáni történelmi események, sem – szerinte – a történelmi sorcsapásokat előkészítő új irodalom nem teszi szükségessé világnézeti, irodalom- és történetfelfogásának revízióját.²⁸ Rákosi Jenő alakja a korabeli magyarországi zsurnalizmus szabadelvű-nacionalista irányát képviseli. Fiatalon az ún. „Kávéforrás” kör tagja volt, s a tragikumvitában lényegében korszerű álláspontot képviselt. Később publicisztikájában rendszeresen figyelemmel kísérte az új irodalmi jelenségeket is, így szerepe a magyarországi irodalmi moderniségről való korabeli közvélekedés kialakításában felmérhetetlen, a nyugatos irodalomról szóló kritikái azonban esztétikai szempontból igen kevésbé tekinthetők relevánsnak. Mindazonáltal Rákosi a világháborút és a forradalmakat követően is megmaradt szabadelvű politikai nézeteinél, de a nemzet nagyságába vetett hite Trianon után már revizionizmus formájában élt tovább. Szekfű Gyula *Három nemzedékében* ő is azok csoportjába kerül, akik a háború előtti liberális közszelvényben a hamis nemzeti illúziók táplálói voltak. Más módon ugyan, de Gyulaira, Beöthyre és Rákosira is igaz az, amit Mannheim a következő formulával foglal össze: „Ami ma progresszív, holnap a konzerválás funkciójának szerepében találhatja magát.”²⁹ Ebből a tradicionalista nézőpontból tűnhettek a századelő modern magyar irodalmi jelenségei egyrészt hagyománytagadásnak, másrészt olyan nemzedéki problémának, melyre hivatkozva az új jelenségek relativizálhatóvá váltak, s ezért maradhatott el egy olyan színvonalas és erőteljes válaszreakció a részükről, melyre egy modern konzervativizmus felépíthető lett volna.

Ezzel szemben a politikai katolicizmus európai kontextusba ágyazódó magyarországi kibontakozása már a századvégen kifejezetten konzervatív politikai alakzatként jelent meg,³⁰ melynek kulturális, irodalmi következményei szintén egyértelműen a mannheimi értelemben vett konzervativizmushoz sorolhatók. Abban az önmeghatározásban rejlő paradoxon, melyet az *Élet* című folyóirat köré csoportosuló katolikus írók és költők törekvéseikre alkalmaznak,³¹ nevezetesen a „modern katolikus irodalom” fogalmában megmutatkozó ellentmondás éppen azáltal oldható fel, ha a jelenséget mint a modernség kultúrkritikáját értjük, mely – miként ezt Mannheimmel összecsengően Szabó Miklós is kiemeli³² – eleve modern szellemi jelenség. A modern katolicizmus emblemikus alakjának, a határozottan antiliberális és antikapitalista (s ami ezekkel együtt járt: antiszemita) Prohászka Ottokárnak a *Diadalmas világnézete* már a századforduló után közvetle-

²⁸ BEÖTHY, ZSOLT: *A magyar irodalom kis-tükre*. Budapest, Dursusz Bt., 1992, 7–8. (Reprint, eredeti kiadása: Budapest, Athenaeum, 1920.)

²⁹ Uo., 61.

³⁰ VÖ. SZABÓ, MIKLÓS: *Újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2003.

³¹ Az *Élet* című folyóirat 1914 előtti periódusa mint modernizációs kísérlet mindazonáltal magyar irodalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó jelenség. Erről bővebben: SZÉNÁSI, ZOLTÁN: *A szavak sokféleségétől a szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011, 59–87. (Irodalomtörténeti füzetek 170.)

³² SZABÓ, MIKLÓS: *I. m.*, 16.

nül kimondottan a modernségre adott katolikus keresztény válasz volt, de a helyzet ellentmondásosságát mutatja, hogy a maga korában igen népszerű fehérvári püspök korszerűsítési törekvése éppen saját egyházának antimodern szemléletén bukott meg, amikor is több művét 1911-ben teológiai modernizmus gyanújával indexre tették.³³

A hazai protestantizmus reakciója a századforduló modern kulturális jelenségeire azért is lehetett sokkal erélytelenebb, mivel szorosan összekapcsolódott a kiegyezés utáni, szabadelvű politikai gyökerekkel rendelkező kormánypolitikával, s jóval toleránsabbnak mutatkozott nemcsak a hatalom liberális reformjaival, hanem a századvég gazdasági és társadalmi átalakulásaival szemben is. Hiányzott tehát az a felekezeti alapú társadalmi, s ezzel együtt – ha alárendelt funkcióban is – kulturális dinamizmus, mely a korabeli magyar katolicizmust jellemezte. Miközben már a Nyugat elindulása utáni évben megalakult a modern magyar katolikus irodalom megteremtését célul tűző Élet című folyóirat, addig a felekezeti alapon szerveződő protestáns szépirodalom igénye dokumentálhatóan csak 1916-ban fogalmazódik meg.³⁴ Mindkét felekezeti törekvésre igaz azonban, hogy elsősorban a Nyugat folyóirat által képviselt irodalmi modernség valláserkölcsei „megtisztítását” kívánták, s a viszonylagos modernizáció által is a szekularizáció miatt elveszített társadalmi befolyásukat kívánták visszahódítani.

Hasonló modernizációs kísérletnek tekinthető a Magyar Figyelő megalapítása és működése. A Tisza István kezdeményezésére létrehozott folyóirat esetében is elsődlegesen esztétikai szférán kívüli szempontrendszer határozta meg az irodalom funkcióját: a nemzeti értelmiség megteremtése, s ezáltal a „nemzeti” politika társadalmi bázisának megerősítése. A Magyar Figyelő az alapító személyén keresztül nemcsak a szabadelvű-nacionalista kormánypolitikához kötődött erősen, hanem a magyarországi protestáns kultúrafelfogáshoz is, nem utasította el a haladás gondolatát, s önképének része volt saját modernségtudata, melyhez képest az új művészeti jelenségek a „hipermodernség” kategóriájába sorolódtak. Az irodalom, vagy általában a művészetek mibenlétéről, szerepéről, társadalmi funkciójáról alkotott elképzelésük azonban messze állt attól, amit mi esztétikai modernség fogalom alatt értünk, sok szempontból azonban a két világháború közötti keresztény-nemzeti ideológia elveire építő irodalmi konzervativizmus előzményeinek tekinthetők.³⁵

Mannheim fogalomhasználatát továbbgondolva a modern konzervativizmus képviselői közé a fiatalabb nemzedék tagjait sorolom, többek között Horváth Já-

³³ HOVÁNYI, MÁRTON: Háború a modernistákkal a háború alatt. Az antimodernista esküről. = KAPPANYOS, ANDRÁS (Szerk.): *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*. Budapest, MTA BTK, 2015, 219–26.

³⁴ DR. MAKKAJ, SÁNDOR: Magyar protestáns szépirodalom. Komoly szó valamiről, ami nincs, de aminek lennie kell. = *Protestáns Szemle*, 1916, 50–9.

³⁵ Bővebben: SZÉNÁSI, ZOLTÁN: Az irodalom mint a politika tapasztalata. A Magyar Figyelő történetének első periódusában (1911–1914). = *Irodalomismeret* 19. sz. 4 (2014), 4–17.

nost és (nem irodalmárként) Szekfű Gyulát, valamint a két világháború közötti konzervatív irodalmat. Horváth és Szekfű korszerű tudományos műveltséggel rendelkeztek, pályájuk első szakaszában akár még a Nyugathoz is utat találhattak volna, az 1920-as évek elején irodalmári, illetve történész munkájuk azonban végül a két világháború közötti nemzeti konzervativizmus ideológiai megalapozását szolgálta. Szekfű szembenállása az 1920 előtti csaknem egy évszázad alapvetően liberálisnak tekintett korszellemével sokkal élesebb, mint Horváth Jánosé. Már 1920-as *Három nemzedék* című művéből is világosan kiolvasható a korabeli konzervativizmus politikai értékrendje, annak minden negatívumával együtt. Amit Horváth esetében konzervativizmusnak nevezek, sok szállal kötődik a népnemzeti tradicionalizmushoz, melyre (mindenekelőtt Gyulai munkásságára) saját tevékenységének előzményeként és a magyar irodalmi fejlődéstörténet egyik csúcspontjaként tekint, de irodalomkritikusi indulásának döntő mozzanata az Ady és a Nyugat által képviselt irodalmi modernséggel való szembesülés volt. Ehhez hozzájárul az, hogy az általában kétosztatúként leírt irodalmi mező szerkezete is folytonosságot mutat az 1920 előtti és utáni éveket tekintve: „Távrolról szemlélve, címszavakban összefoglalva a kétosztatúságot: a nemzeti konzervatív oldalon volt a társadalmi rang, itt voltak az egyetemi professzorok, az akadémikusok, azaz az úgyszólván az egész tudományos élet, a Kisfaludy és Petőfi társasági tagok, a kormány-összeköttetések, a hivatali kapcsolatok. Az »ellenkultúra« oldalán volt a független sajtó, a modern irodalom és művészet, valamint itt jelentek meg a hagyományokkal nem rendelkező, »nem bevett«, modern tudományterületek, mint például a szociológia, a pszichoanalízis.”³⁶ Horváth János és Szekfű önpozicionálása ezen a kétosztatúságon belül alapvetően meghatározta – a személyes viszonyokon túl, sőt azok ellenére – az irodalmi modernség fő fórumaként tekintett Nyugathoz való kapcsolataik kialakítását.

Horváth János saját értelmezői pozíciójának kijelölésében legalább olyan hangsúlyos azonban a korábbi, általa egyébként konzervatívnak nevezett interpretációs gyakorlattól való elkülönülés, amennyiben nem pusztán az új jelenségek jelentőségének relativizálására törekedett, hanem azok komoly mérlegelését tűzte ki célul (s Ady esetében ez félig-meddig sikerült is). Mégis az ő írásaiban tisztázódik le a népnemzeti tradicionalizmus értékrendjében gyökerező konzervatív irodalomkritika valláserkölcsei, politikai formulája a nemzeti érzés, a férfias szemérem és a közérthető beszéd hármas követelményrendszerében. Elválasztja továbbá a Horváth és Szekfű által képviselt modern konzervativizmust a népnemzeti tradicionalizmustól, hogy az utóbbi háttérében (kimondva vagy kimondatlanul) olyan társadalompolitikai szemlélet húzódott, mely bár szigorú kritériumok mellett (teljes beolvadás, az idegen eredet eltűnése), de lényegében pozitívan viszonyult a nem magyar népelemek asszimilációjához. Habár ugyanennek az asszimilációs modellnek a körvonalai kiolvashatók például Horváth János első

³⁶ SZOLLÁTH, DÁVID: Magyar irodalmi mező az 1920-as években. = *Literatura* 41. sz. 2 (2015), 166.

világháború előtti kritikáiból is, mégis esetükben sokkal inkább a két világháború közötti disszimilációs törekvések elvi alapvetéseit figyelhetjük meg. Legjobb példa erre Kiss József költészetének befogadása a 20. század első évtizedében, mely pontosan mutatja, hogy a népnemzeti tradicionalizmus nyitott volt arra, hogy a hagyomány és a nemzetkonceptió által előírt asszimilációs előírásokat teljesítőket befogadja a nemzeti irodalom keretei közé. Ezzel szemben Székfi Gyula *Három nemzedékében* (tehát még Kiss József életében) ezt az asszimilációs ajánlatot lényegében visszavonja.

Nem véletlen tehát, hogy mindketten szerepet kaptak a Nyugat konzervatív ellenpárjának szánt Napkelet indulásában. A Klebelsberg kultuszminiszter kezdeményezésére életre hívott lap célja eredetileg az lett volna, hogy a magyar irodalmi hagyományban „gyökértelen”, „idegen” nyugatos modernséggel szemben, a rivális folyóirat legjobb íróit megnyerve a nemzeti konzervativizmus értékrendjére épített „modern” irodalmat teremtsenek meg. Ez a vállalkozás azonban már ekkor láthatóan kudarcot vallott, az irodalomról és az irodalom társadalmi közegéről kialakított nézeteik miatt már saját korukban anakronisztikus jelenségnek mutatkoztak.³⁷

A két világháború közötti magyar irodalmi élet összetettsége szempontjából természetesen ez is a problematika leegyszerűsítését jelenti, s további árnyalásokat tenne szükségessé a Napkelet részletesebb értékelésével vagy a lapnak egyes jelentős szerzők (Halász Gábor, Szerb Antal és mások) életpályáján betöltött szerepének mérlegelésével. A fogalomtisztázás szempontjából lényeges viszont kiemelni, hogy már az első világháború alatti irodalmi vitákban (elsőként a Rákosi által Ady és Babits ellen indított sajtóhadjárat során) világosan elkülöníthető politikai pozíciót képvisel a jobboldali radikalizmus, mely szemben áll Rákosi szabadelvű nacionalizmusával, s „faji” alapon erőteljes antiszemita szólamokkal emeli ki Adyt a Nyugat köréből. A „nemzet” és a „hagyomány” egyaránt kulcsfogalmak a konzervativizmusnak és a nemzeti radikalizmusnak is, jelentésbeli különbségeik a fogalomhasználat politikai kontextusaiban rajzolódnak ki. Ennek a történetnek is meglesz a folytatása a két világháború között, s éppen ezért is indokolt Veres András különbségtétele, aki – szintén Mannheimre hivatkozva – a Szabó Dezső, Nyíró József és Wass Albert életművére alkalmazott „nemzeti konzervativizmus” helyett a „nemzeti radikalizmus” kategóriáját javasolja, s utóbbit kifejezetten a konzervativizmus tehetetlenségére és hitelvesztésére adott reakcióként érti.³⁸

³⁷ RÁKAI, ORSOLYA: A Napkelet és az irodalmi modernség. = *Jelenkor* 56. sz. 2 (2013), 170–5.

³⁸ VERES, ANDRÁS: Szabó Dezső újraértékelése. = *Jelenkor* 56. sz. 1 (é. n.), 61.